

УДК [883К: 821.161]–3.091

О.О. ПОДЛІСЕЦЬКА,
*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри теорії літератури та компаративістики
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

МОТИВ ЗРАДИ В ЛІТЕРАТУРІ ПОЧАТКУ ХХ ст. («ІУДА ІСКАРІОТ» ЛЕОНІДА АНДРЕЄВА ТА «ЮДА» ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ)

У статті шляхом інтерпретації образу Іуди Іскаріота здійснено дослідження мотиву зради у творах української та російської літератур, акцентовано на архетипному значенні образу Іуди. Помічено, що семантична переакцентуація в структурі образу відкриває широкий простір для моделювання різних аспектів духовної суперечливості світу.

Ключові слова: мотив, образ, архетип, традиційний сюжет та образ.

В історії світової культури є сюжети, образи та мотиви, які з певною закономірністю повторюються у літературі різного часу, різного народу, отримуючи нове, «більш співзвучне епосі-реципієнту змістове наповнення та ідейно-семантичне звучання» [8, с. 25]. Біблійний сюжет про Іуду Іскаріота є одним з таких актуальних традиційних сюжетів. Звернення літератури до євангельських сюжетів та образів відзначається складністю концептуальних моделей, які не стільки репродукують давні події, а прагнуть на цій основі пояснити світогляд і психологію людини ХХ ст. Серед євангельських персонажів чи не найбільш інтерпретованим у світовій літературі є образ Іуди Іскаріота. Постать євангельського зрадника давно сприймається світовою культурою як загальнолюдський архетип для моделювання самого феномена зради, причому ледь окреслена в оповідах євангелістів колізія накладається на реальний предметно-почуттєвий і тому добре зрозумілий звичайній людині світ. Тому в різні часи до інтерпретації образу Іуди зверталися: Л. Толстой, Л. Андрєєв, М. Булгаков, М. Волошин, Х.Л. Борхес, Леся Українка, О. Кобилянська, С. Черкасенко, В. Петров, Р. Іваничук та ін.

Відомий дослідник традиційних сюжетів та образів Анатолій Нямцу обстоює позицію про недоречність та наукову безперспективність усіляких спроб формальної класифікації літературних версій, створених на основі євангельського сюжетно-образного матеріалу, за принципом «відповідає канону – суперечить канону», але відзначає один досить важливий момент, який, на його думку «не помічають» дослідники: «Письменники, звертаючись до новозавітного матеріалу, не ставлять перед собою мети зруйнувати (знизити, принизити і т. п.) канон. Вони використовують новозавітні колізії, орієнтуючись на етику, психологію і естетику принципово нового світогляду, який висунуло ХХ ст.» [3, с. 3].

Духовна еволюція людства та розвиток світової культури переконливо довели, що євангельська колізія зради Месії Іудою Іскаріотом має не конкретно-особистісний характер, а є універсальним конфліктом, який, на жаль, був і залишається сучасним. Інакше кажучи, образ Іуди Іскаріота, який сконцентрував у собі в найбільш загальному вигляді мотивування зради однієї людини іншою, набув у світовій літературі архетипового звучання і значення. Актуалізація цієї євангельської ситуації чітко простежується у періоди глобальних зрушень в історії як окремих народів, так і всієї цивілізації. Художньо-філософське та морально-психологічне осмислення образу Іуди характеризується різноманітними підхо-

дами до євангельської розповіді. Мета статті – виявлення основних рис біблійного образу Іуди Іскаріота та дослідження мотиву зради на основі цього образу в оповіданнях Л. Андрєєва «Іуда Іскаріот» та О. Кобилянської «Юда».

В оповіданні Л. Андрєєва «Іуда Іскаріот» (1907) запропоновано неканонічний варіант класичної ситуації зради, оскільки філософські проблема та характери у творі – це відображення часу й епохи. Художній світ Л. Андрєєва – це передчуття естетичних систем століття. Мотив зради в оповіданні Л. Андрєєва психологічно оформлений, і підтвердження цьому знаходимо у сучасних російських дослідженнях: «Некоторые писатели вечную нравственную проблему «иудина греха» трактовали в ту пору в свете тревожного массового богоискательства, пришедшего на смену революционной эйфории первого десятилетия века. Практически это была попытка пересмотра самого Христова учения, а Иуде отводилась роль главного оппонента. Его автор намеревался не оправдать предательство, но выставить напоказ иные, не столь явные, но типичные его формы. Героями его рассказа стали именно «другие» – ученики Христа, его апостолы, которые, как «кучка напуганных ягнят», теснились и разбежались перед воинами, пришедшими взять учителя. В «день мессти», свой последний земной день, Иуда пришел к ним, чтобы обличить и приравнять к холодным убийцам-первосвященникам. Так проясняется главная идея рассказа: «кто не встал за правду и не сумел за нее погибнуть, – тоже предатель» [4, с. 223].

Неканонічну інтерпретацію дають образу андрєєвського персонажу російські дослідники. Зокрема Т. Свербілова трактує Іуду як жертву: «Іуда в Андрєєва – особистість мисляча, парадоксально віддана не ідеї Христа, а самому Христу», або «Іуда віддає на смерть любого йому Христа в надії викликати активні дії з урятування вчителя» [1, с. 571]. Але, наприклад, В. Антофійчук, як і А. Нямцу та ряд російських дослідників (Л. Запалова, М. Бродський), переконаний, що загальноприйнята інтерпретація оповідання вимагає істотної корекції, оскільки очевидно, що «лейтмотивом у російського письменника виступає безумовне засудження самого акту зради та його! автора-виконавця», і це доводить сам образ з повісті Л. Андрєєва, який створив «огидний образ зрадника (про це свідчать первинні характеристики Іуди Іскаріота, в яких домінують його порівняння зі смертю, каменем, восьминогом тощо)» [8, с. 221].

Не ідеалізує образ андрєєвського Іуди й І. Анненський, критик, який є сучасником письменника і так характеризує образ Л. Андрєєва: «...Эта одинокая душа не знала вчерашнего дня, и если за нею были века, то они ушли целиком лишь на то, что жалобно стонущий ветер гонял ее по степям, как перекати-поле», або «...хочет того или нет, но человек эгоцентричный, пребывающий во плоти обычной грубой материальности земной, предателем Света становится ОТНЮДЬ НЕ ИЗ ВЫСОКИХ ПОБУЖДЕНИЙ, как о том можно подумать из различных «посланий» на тему Иуды и предательства, а с банальной бессознательностью обычного невежества – спонтанно» [9]. Про те, що зрадити може навіть «позитивна» людина, не втомлюється повторювати і психологія. Щоправда, це не знімає тягаря вини з людини, що зрадила з будь-якої причини (спонтанної або зумисної). Звертаючись до портрету Іуди в інтерпретації Андрєєва, зокрема виділяючи в ньому очі персонажа («Покрытый белесой мутью, не смыкающийся ни ночью ни днем, он одинаково встречал и свет и тьму; но оттого ли, что рядом с ним был живой и хитрый товарищ, не верилось в его полную слепоту»), Анненський зазначає: «вы видите, что это не столько живописное внешнее выражение, сколько моментальный снимок, сделанный с “внутреннего человека” в тот миг, когда процесс разлада дошел в нем до мучительного безобразия» [9]. Дійсно, очі Іуди у творі Л. Андрєєва – це його сутність (жива та хитра, з одного боку, та сліпа до зовнішніх проявів світу – з іншого).

Але оцінка Іуди Анненським неоднозначна: «Красоту, пускай всепокоряющую и единственную, видит Леонид Андреев там, где столько вер и вдохновений упивалось и упивается безмерностью добра и правды. Он боится судить, потому что ему велели не прощать, а он чувствует, что, начни он судить, и какая-то сила поднимется в нем и заставит и простить и оправдать... Эта грязная волосатая нагота, эти мокрые поцелуи и липкие объятия.., все эти животности, часто не только не оскорбительные, но даже не приметные для нашего тупого или рассеянного восприятия, накопляясь в нежной душе художника, создали там муку, безобразие и неразрешимость Иуды» [9]. Ці та інші цитати свідчать про силу автор-

ського начала у повісті «Іуда Іскаріот», хоча й відчувається, що авторитет біблійного тексту для автора беззаперечний. Очевидно, що для інтерпретацій традиційних сюжетів характерний напружений психологізм оформлення їх змістовних характеристик. У літературі ХХ ст. на перший план ставлять питання не про те, **що** відбувається (чи відбулося), а **чому** це відбулося, **як** воно співвідноситься із загально визнаним моральним імперативом. Подібна семантична переакцентуація в структурі традиційних образів (колізій) відкриває надзвичайно широкий простір для моделювання різних аспектів духовної суперечливості світу окремої людини чи реконструйованої письменником картини її матеріального буття.

Оповідання Ольги Кобилянської «Юда», що написано 1917 р., відрізняється від попереднього твору у композиційно-образному плані, оскільки Юда у авторки – не біблійний персонаж; це буковинський селянин часів початку Першої світової війни. Як і Василь Стефаник, Марко Черемшина, Степан Васильченко, Осип Маковей, Кобилянська гнівно засудила криваву бійню, оскільки у війні гинули не тільки солдати, а й мирні люди. Про це йдеться в її новелах «Назустріч долі», «Юда», «Лист засудженого вояка до своєї жінки», «Снитися», які насажені антимілітаристським пафосом.

Сюжетний план новели «Юда» стосується часів першої світової війни і перегукується із змістовою лінією біблійної оповіді. Селянин опікується худобою сина, який пішов на війну. Коли рота російських солдатів перестріла селянина з вимогою показати, куди пішло українське військо, він відмовився, але після того, як його побили, він навмання показав, де бачив кількох жовнів. За іронією долі, він вивів російських солдатів навпростець до австрійських вояків, серед яких і був його син («Нехотючи став він убійцею чотирьох душ» [7, с. 487]). Ще не знаючи цього, селянин знаходить собі виправдання у тому, що віддасть гроші, які дали російські солдати, священнику. Але щойно селянин вирішує поховати мерців, як якась сила підштовхує його поглянути в обличчя одного з чотирьох застрелених вояків, і «його погляд падає на власного сина», «його власне, одиноке дитя... мертве» [7, с. 491] Отже, у творі Юдою себе називає батько, який, ставши жертвою обставин, вбиває свого сина і вчиняє самогубство, натягнувши зашморг собі на шию. Але на відміну від вчинку Іуди, про вчинок селянина не дізнався ніхто: «Ліс, поодинокі дерева на його краю – і далеко від цього місця, там, глибше в долині, одинока хлопська хата» [7, с. 496].

У словнику символів читаємо: «Юда (Іуда) Іскаріот (Іскаріотський) – біблійний апостол-зрадник, який видав Ісуса Христа властям і повісився, дізнавшись про наслідки свого вчинку» [10]. Цікавою є сама мотивація скоєння вчинку. С. Кирилюк вважає, що Ольга Кобилянська, «нагнітаючи в текст оповідання саме формальні аспекти комплексу Юди, стверджує протилежне оповідання про не-Юду. Тут ім'я стає маскою, яку надягає на себе герой і далі проживає життя не своє, а цієї маски. Герой переноситься у площину свого «alter ego», яке співвідноситься з образом зрадника» [5, с. 15]. Ще одна дослідниця творчості О. Кобилянської Ю. Клим'юк вважає, що образ Іуди у своїй основі «є архетипічним, тобто зводиться до зразка, до психомоделі людини-зрадника. По-друге, – зазначає літературознавець, – те, що, внаслідок параболічного зіставлення двох віддалених між собою епох (початок двадцятого століття і біблійної історії), образи й події твору набувають алегоричного значення, тобто ознак міфологічно-притчевої умовності. По-третє, – застосований прийом ремінісценції з євангельських творів дозволяє розширити межі художнього узагальнення і звичайні випадки з життя підняти на рівень вічних проблем людського буття» [6, с. 85].

Таким чином, проаналізувавши мотиви та образи обох творів, спостерігаємо феномен зради: цей вчинок може бути як зумисним («Іуда Іскаріот»), так і несподіваним для самого виконавця-зрадника («Юда»). Так, справжній зрадник Ісуса (Іуда у творі Л. Андрєєва) вину переносить на учнів Ісуса: «Зрадники, що зробили ви...» [1, с. 308], називаючи їх собаками. Але є й істина у його словах: коли Петро й Фома у своє виправдання кажуть, що нічого не могли зробити, Іуда відповідає: «Хто любить, той не запитує» [1, с. 307]. У цьому підході до трактувань образу зрадника в обох творах – яскрава різниця з героєм оповідання О. Кобилянської, у якому селянин звинувачує тільки себе: «Двоє не простять мені мого нещастя. То є душа мого сина, а потім наша нива» [7, с. 495]. Важливим видається не сам вчинок зради, у якому для обох творів, незважаючи на різну мотивацію («перевірити» учнів Ісуса («Іуда Іскаріот») та повернутись додому до нагальних справ («Юда»), результатом зради є вбивство близької людини та самогубство зрадника.

Важливо усвідомити, що актуальною тенденцією функціонування загальновідомих структур є гуманізація їх традиційної семантики, яка здійснюється під впливом реальних процесів епохи звернення письменників до них. Так, онтологічний висновок обох творів спільний: життя зрадника стає неможливим, коли жертвою вчинку зради стає близька людина. Ці твори, що, на нашу думку, є одними з найсуттєвіших інтерпретацій образу біблійного персонажу, виразно підкреслюють глибину аксіологічної детермінації та логіко-психологічної мотивації звернення авторів до біблійних сюжетів та образів.

Список використаних джерел

1. Андреев Л. Анатэма: Избранные произведения / Л. Андреев; послесл. Т.Г. Свербиловой. – К.: Дніпро, 1989. – 575 с.
2. Антофійчук В. Іуда Іскаріотський в українській літературі ХХ ст. / В. Антофійчук // Літературознавча компаративістика / за ред. Р. Гром'яка. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТДПУ, 2002. – С. 216–227.
3. Антофійчук В. Своєрідність трансформації євангельського сюжетно-образного матеріалу в українській літературі ХХ століття: автореф. дис. ... д-ра філол. наук. 10.01.01 – українська література / В. Антофійчук. – К., 2002. – 36 с.
4. Бабичева Ю.В. Библиейские образы в пространстве русской художественной литературы / Ю.В. Бабичева // Русская культура на пороге третьего тысячелетия: Христианство и культура / Главный редактор – доктор филологических наук Г.В. Судаков. – Вологда: Лексия, 2001. – 300 с.
5. Кирилюк С. Традиція мотивів та образів світової літератури у творчості Ольги Кобилянської: автореф. дис. ... канд. філол. наук. 10.01.01 – українська література / С. Кирилюк. – Івано-Франківськ, 1999. – 19 с.
6. Клим'юк Ю. Міфологічно-притчева природа умовності й узагальнення у творах Лесі Українки «На полях крові» та О.Кобилянської «Юда» / Ю. Клим'юк // Творчість Ольги Кобилянської у контексті української та світової літератури. Тези доповідей і повідомлень Респ. наук. конференції (24–26 листопада 1988 року). – Чернівці: ЧДУ, 1988. – Ч. 1. – С. 85–89.
7. Кобилянська О.Ю. Юда // Твори: в 2 т. / О.Ю. Кобилянська; упорядн., передм. і приміт. Ф.П. Погребенника. – К.: Дніпро, 1983. – Т. 1. – С. 301–323.
8. Нямцу А. Славянские литературы в общекультурном универсуме: учебное пособие / А. Нямцу. – Черновцы: Черновицкий нац. Ун-т, 2012. – 520 с.
9. Анненский И. Иуда (Иуда, новый символ) [Электронный ресурс] / И. Анненский // Вторая книга отражений. – М.: Наука, 1979. – 680 с. – Режим доступа: fictionbook.ru/author/inpokenitiyi_fedorovich...iuda...
10. Словник імен, назв, термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/human/hum43_1.htm

В статье путем интерпретации образа Иуды Искариота совершенно исследование мотива измены в произведениях украинской и русской литературы, акцентировано на архетипном значении образа Иуды. Замечено, что семантическая переакцентуация в структуре образа открывает широкий простор для моделирования различных аспектов духовной противоречивости мира.

Ключевые слова: мотив, образ, архетип, традиционный сюжет и образ.

The article investigates the betrayal motive in Ukrainian and Russian literary works by interpreting the image of Judas Iscariot; the archetypal meaning of image of Judas is emphasized. It was noticed that semantic re-accentuation in the structure of the given image provides wide range for modeling various aspects of spiritual contradictions of the world.

Key words: motive, image, archetype, a traditional plot and image.

Одержано 5.11.2014.